

Öz

Abdi Paşa, 17. asırda yaşamış bir devlet adamı, müverrih, şair ve şârihtir. Enderun'da iyi bir eğitim alan, yaşadığı dönemin en önemli tarih metnini meydana getiren bu isim, şiirlerinin yanı sıra şerh türünde üç eser yazmıştır. Arap ve Fars dillerindeki manzum üç metne Abdi Paşa tarafından yazılan bu şerhler, *Şerh-i Pendnâme-i Attar*, *Şerh-i Divan-ı Urî* ve *Şerh-i Kaside-i Lâmiyye* isimlerini taşımaktadır. Şârihin seçtiği üç ana metin de Türk edebiyatında çok sevilen, üzerlerine –şerh türündeki eserler de dâhil olmak üzere- birçok ilmî/edebî çalışmanın yapıldığı eserlerdir. Eserlerinde, kendisine örnek aldığı şârihlerin ismini açıkça zikreden müellif, şerhlerde birçok kaynak eserden faydalanmış, farklı görüşlere de yer vererek oldukça titiz bir çalışma ortaya koymuştur. Bu üç şerhin benzer bazı hususiyetleri vardır ki bunların başında, şârihin faydalı olma amacını güden sade üslûbu ve metni şerh etme metodu sayılmalıdır. Aslında bu durum Abdi Paşa'nın şerh konusundaki hâkimiyeti ve oturmuş üslûbunun yansımaları olarak da görülebilir. Bu çalışmada, Abdi Paşa'nın hayatı ve eserleri kısaca ele alındıktan sonra, yazdığı üç şerh, belirlenen başlıklar açısından incelenmiştir. Şerhlerin benzer, ortak ve farklılaşan özelliklerinin de netlik kazandığı çalışmada, Abdi Paşa'nın nasıl bir şârih olduğu, şerhlerini ne şekilde kaleme aldığı izlerini sürülmeye çalışılmıştır. Böylelikle onun, ilmî yönünün çok önemli bir kısmını teşkil eden “şerh yazarlığı” yönüne dikkat çekmek hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahman Abdi, Abdi Paşa, şerh, şârih

Abdi Pasha As a Commentator and His Commentaries

Abstract

Abdi Pasha is a statesman, historian, poet and commentator who lived in the 17th century. He, who received a good education at Enderun and created the most important historical text of the period he lived in, wrote three works of commentary in addition to his poems. Mentioned commentaries written by Abdi Paşa regarding poetic texts in Arabic and Persian languages are called *Sarh-e Pend-nâma-e Attar*, *Sarh-e Divan-e Urî* and *Sarh-e Qasida-e Lâmiyyeh*. The three main texts chosen by the commentator are the works on which many scientific literary studies are made, including the works in the type of

* Araştırma makalesi/Research article, DOI 10.32330/nusha.1182134

** Doktora öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, e posta: nesrin-ylmz@hotmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9701-5019>

Makale Gönderim Tarihi: 29.09.2022

Makale Kabul Tarihi : 22.12.2022

commentary on them, which are immensely popular in Turkish literature. The author, who clearly expresses the names of the explanatory in his works, has benefited from many sources in the commentaries and has put forward a very meticulous study by including different opinions. These three commentaries have some features that are similar to each other. The main similarity between them is the plain style of the explanatory which has the purpose of being useful and the text commentary method should be counted at the beginning of them. In fact, this situation can also be seen as the reflection of Abdi Pasha's dominance on the subject of commentary and his settled style. In our study, in which the similar common and differentiating features of the commentaries were revealed, we tried to trace what kind of a commentator Abdi Pasha was and how he wrote his commentaries. Thus, we aimed to draw attention to the aspect of commentary writing, which constitutes an especially important part of his scientific aspect.

Keywords: Abdurrahman Abdi, Abdi Pasha, commentary, commentator.

Structured Abstract

Abdi Pasha is a statesman who lived in the 17th century and was appointed to very important positions. With these two important works (*Vekâyinâme* and *Kânunnâme*) he wrote with this qualification, he fulfilled a very valuable task, which has great historical importance. Through his second identity, we see him as a poet and commentator, as well as a writer of history and organization texts. His annotations on works written in different languages, which are reflections of the qualified education he received, are the product of great care and effort. All of the works he explains are both literary and powerful in terms of ideas/wisdom dimensions. Abdi Pasha, by writing these commentaries, wanted to contribute to the understanding of these important works, perhaps to live properly, and acted with the thought of being useful. One aspect of this understanding of utility is that it contributes to the comprehension of the language in which the source texts are written, and even believes that this will be fully realized for a careful reader. According to the statements we come across several times in the *Sarh-e Divan-e Urfî*, he only asks for prayers for himself and Ahmed Agha in return for these works and reinforces the idea of being beneficial to people with an otherworldly purpose. We hope that this study will contribute to the understanding of how a fertile name like Abdi Pasha produced important works as a commentator as well as his historian identity.

We have introduced three of the commentaries we have discussed, through the titles we have determined and from various aspects and compared them with each other. As a result of these analyzes, we tried to reveal the common and different features of the commentaries in a clear way. Accordingly, the common features of the three commentary texts are as follows: All of them are prose commentary studies on literary texts from different languages. All of the

commentaries were made in Turkish language and using the classical text commentary method. All three source texts annotated are in verse and there are more than one copy of the commentaries. He wrote the commentaries while he was in Enderun's Has Oda and Seferli Oda. All commentaries were written with the encouragement and patronage of some aghas in Enderun. They were written simultaneously with the work named *Vekâyinâme*, which caused the poet to take the title of "historical writer". All of them have a preface, then an annotation is passed. In the commentaries, the work was created by using the sources that the commentator was fed, such as verses, hadiths, idioms, verses, dictionaries and the views of other commentators. In addition to giving place to different opinions in the works, criticisms were directed to the wrong ideas. The style of the commentaries is simple, fluent and understandable. Long phrases, heavy and pompous expressions are not included, and the reader's benefit is aimed.

We would like to briefly mention the distinguishing or prominent features of the commentaries. According to this; while the first commentary written was *Müfid*, the last commentary was *Sarh-e Qasida-e Lâmiyye*. The only work written in two versions and presented twice is *Sarh-e Qasida-e Lâmiyye*. The only work presented to the Sultan is *Sarh-e Qasida-e Lâmiyye*. The longest text belongs to *Sarh-e Divan-e Urfi*. The shortest text is *Sarh-e Qasida-e Lâmiyye*. The work with the highest number of copies is *Müfid*. The work with the least number of copies is *Sarh-e Divan-e Urfi*. The only work mentioned in *Vekâyinâme* is *Sarh-e Qasida-e Lâmiyye*. The only work mentioned in the *Commentary of the Urfi's Divan* is *Müfid*. The only work specifically named is *Müfid*. While the oldest work annotated among the annotated ones is *Qasida-e Lâmiyye*, the most recent work annotated is *Urfi's Divan*. The only Arabic work among the annotated is *Qasida-e Lâmiyye*. The most annotated work in Turkish literature is the *Urfi's Divan*.

Obviously, there may be omissions or overlooked points. In this case, if we are instrumental in the emergence of new research topics, the purpose of this study will be achieved.

Abdurrahman Abdi Pasha, whom we consider as an commentator, is not a person who just liked it or wrote annotations on a few selected couplets for a popular literary discussion of his time, but also a strong commentator who wrote long commentaries on the three most valued books of the Islamic civilization. These works, which are written under the title of "Commentary", which has a very important place in classical Turkish literature, are only a literary work in terms of their perspective on the source texts, the way of understanding and explaining these classics, the reflections of the author's life and mental world, and finally the period/history in which they were written. It

is extremely valuable not only as a text, but also in terms of being the building blocks of Islamic culture and civilization.

GİRİŞ

Zaman, içerisinde var olan her şeyin, varlığın veya canlının iz bıraktığı, belki kayıtlarının tutulduğu akıl almaz bir vetiredir. Bu sırlarla dolu nehirden elbette çok kişiler gelip geçmiştir, onların nehirden aldıklarının yanı sıra oraya bıraktıkları da olmuştur. Böylelikle bu nehir hem zenginleşmiş hem zenginleştirmiş, bu alışverişle orantılı biçimde sâlih bir döngüye dönüşmüş, daha bir gümrah akmıştır. Tarihte kalmış bir ismi veya bir eseri konuşmak, günümüz insanı için ne kadar anlamlı veya faydalıdır? Bizce, yukarıda yaptığımız benzetme bu soruya cevap olabilir. Bugünün insanı, ister istemez bu akıp giden vetireye dâhil olmaktadır ve eğer çok zaman kaybetmek istemiyorsa –ki buna ömrü yetmeyecektir- bu akıntının kendisine ulaştırdığı tecrübelerden faydalanmaktan başka yol da yoktur. Bunu, yaşanmışı yeniden yaşamamak, yaşananlardan ders almak ve nihayet kendisi ve dönemini yeniden “inşa” edebilmek için yapmalıdır. “Osmanlı devri ölmüştür, fakat ilmî araştırmalarda doğrudan doğruya buna dayanarak eskisinden daha büyük bir kuvvetle yaşaması lâzım gelir. Yeni devrin hayat tarzını, gelişmenin doğru yollarını ancak maziyi derin olarak tetkik etmek suretiyle bulabiliriz. Mazimizi bütün teferruatıyla anlamak, mazinin maddi ve mânevi inkişafının meselelerini halletmek, bu inkişafı toplu olarak tasvir etmek, maziyi ruhumuzda tarihî ilgi ile yeniden ihya etmek, insaniyetimizin en birinci vecibelerinden biridir.” (Nemeth vd., 1957, s. 2-3)

“Şerh” terimi, bir metni anlama-anlatma/açıklamaya dönük çalışmaların veya bu çalışma neticesinde ortaya konan eserlerin genel adıdır. Bu türde yazılan eserler öylesine yoğundur ki şerh faaliyetleri asırlarca inkıtasız devam etmiş ve yazılan şerh türündeki eserler çeşitli bilimlerin anlaşılmasında vazgeçilmez bir yere sahip olmuştur. Hatta bazı şerhler medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, bazıları ise bir başka çalışmaya (hâşiye, talik, zeyl vb.) öncülük/kaynaklık etmiştir. Bilginin birikiminin yanı sıra devamına hizmet eden, çeşitli alanların öne çıkan isimlerini birbirlerinin çalışmalarından haberdar eden ve böylelikle tekrara düşme ihtimalini de büyük oranda ortadan kaldıran bu sistemin temelinde şerh çalışmaları yer almaktadır. Neticede, mazinin ve inkişafının anlaşılması ve şimdiki ihya etmek için bu büyük ilmi mirastan istifade etmek son derece elzemdir.

Bu makalede konu ettiğimiz kişinin eserlerini kaleme almasının üzerinden yaklaşık üç buçuk asır geçmiştir. Abdurrahman Abdi Paşa 17. asırda yaşamış bir devlet adamıdır. Enderun’da iyi bir eğitim almış ve sarayda önemli görevlere getirilmiştir. Hakkaniyet ve adalet üzere yaptığı resmî görevleri esnasında halkın da teveccüh ve sevgisine mazhar olan Paşa’nın ikinci bir kimliği daha vardır. Bu yönünü ilmî yönü olarak adlandırabiliriz. İlim adamı olarak Abdi

Paşa hem bir tarih yazarı hem de şârih ve şairdir. Osmanlı Devleti'nin ilk vakanüvisi kabul edilen Paşa (Kahraman, 1996, s. 53), yaşadığı dönemde tanıklık ettiği olaylara dayanarak yazdığı eserle, döneminin en önemli tarih metnini vücuda getirmiştir. Elbette bu kadarı bile onun ilmî seviyesini takdir etmemiz için kâfiydi. Ancak o bununla yetinmemiş, Enderun'da bulunduğu süre boyunca, şerh türünde üç önemli eser yazmıştır. Bu eserler Feridüddin-i Attar'ın *Pendnâme*'sine yazdığı *Müfid*, Ka'b b. Zühayr'in "*Bânet Suâd*" isimli kasidesine yazdığı *Şerh-i Kaside-i Lâmiyye* ve meşhur Fars şairi Urfi'nin *Divan*'ına yazdığı şerhtir. Bu eserlerden ikisi Farsça iki klasiğin (*Pendnâme-i Attar* ve *Urfi Divanı*), biri ise Arapça meşhur bir şiirin şerhleridir. Bu şerhleri yazmasında mutlaka Arapça ve Farsça'yı ileri düzeyde bilmesi kadar, onun edebî yönü ve kuvveti, şair kimliğinin de etkili olduğunu ifade etmeliyiz. Bir divançe tutarında şiiri olan Abdi Paşa'nın *Urfi Divanı Şerhi*¹ dışında bilinen tüm eserleri ve şiirleri, çeşitli akademik çalışmalara konu olmuştur. Son yıllara kadar yapılan yayınlarda genellikle tarih yazarlığı ve devlet adamı kimliği üzerinde durulan Abdi Paşa'nın, yazdığı üç büyük şerh ile aslında bu sahada da adından söz ettirecek önemli bir isim olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Bu çalışmada Abdurrahman Abdi'nin şerh türündeki eserleri üzerinden şârihliği hakkında bilgi verilerek yazarın şerh yöntemi konusundaki karakteristikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. ABDİ PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Abdi Paşa'nın Hayatı

Doğum tarihi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlamadığımız Abdurrahman Abdi, 17. asrın ilk yarısında, İstanbul Anadoluhisarı'nda dünyaya gelmiştir. (Derin, 1988, s. 74) Doğum tarihi hakkında tahminde bulunma şansımız var; çünkü kendi eserinden hareketle verdiği bazı bilgiler bu konuya ışık tutacak nitelikte. "Vakanüvis" olarak bilinmesine sebep olan *Vekâyinâme* isimli eserinden anlaşıldığına göre o, 1648 yılında Büyük Oda'da görevlendirilmiştir. (Derin, 1993, s. 8) Orada bulunan gençlerin on beş yaş civarında olduğu (İpşirli, 1995, s. 185) göz önüne alınırsa Abdi Paşa'nın yaklaşık doğum tarihi 1633 olarak karşımıza çıkmaktadır. Asıl adı Abdurrahman'dır ve ailesi hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Yalnızca babasının kayıkçılar kethüdâsı Ali olduğu bildirilmektedir. (Aydın ve Günalan, 2015, s. 103) Onun hakkındaki en erken malumat Enderun'da aldığı eğitimidir.²

Enderun saray içi bir eğitim kurumudur. Buraya gelecek çocuklar öncelikle Galata, Edirne ve İbrahim Paşa Sarayları'nda ön eğitimden geçmekteydi. Sonrasında zekâ ve kabiliyetçe temayüz edenler, buradaki eğitimlerini tamamlayınca Enderun'a gidebilirdi. Abdi Paşa, kendisi hakkında verdiği bilgiye göre Galata Sarayı'nda bulunmuş ve 9 Şevval 1058/27 Ekim 1648

tarihinde Büyük Oda'ya geçmiştir. Bu tarihten yaklaşık bir buçuk yıl sonra, Kurban Bayramı vesilesiyle yazdığı “Kaside-i İdiyye” şiirini padişaha takdim etmiş, padişah tarafından çok beğenilmesi üzerine de 10-12 Zilhicce 1060/4-6 Aralık 1650 yılında Seferli Odası'na terfi etmiştir. 14 Recep 1066/13 Temmuz 1656 tarihinde, daha önce çıkan bir isyandan sorumlu olanlar IV. Mehmed'in emriyle idam edilmiştir. Abdi Paşa da bu olaya istinaden; “Katl-i eşkiyâ oldı gazâ-yı bî-bedel” tarih mısraını yazarak bir kez daha padişahın takdirine mazhar olmuştur. (Derin, 1993, s. 25,77) Abdi Paşa bir süre sonra Has Oda'ya nakledilmiştir ki burası onun, padişaha çok daha yakın olduğu bir mevkidir ve Enderun'da bulunan yedi bölümünden sonuncusudur. Bu terfinin tarihi 8 Şaban 1068/2 Mayıs 1659'dur. Abdi Paşa bu sebeple teşekkür babında bir kaside yazmış, padişaha sunmuştur. “Hâs oda Abdiyâ mübârek bâd” mısraıyla bu güzel olaya da tarih düşüren Abdi Paşa, tarihin tam tutmasını “hüs-n-i âkîbet”e işaret olarak yorumlamış ve dualar etmiştir. (Derin, 1993, s. 116,117) Burada “peşkir gulâmî” ve “sır kâtibi” olarak görevini ifa etmekte iken, padişah tarafından, Nişancı Vezir Cafer Paşa'nın vefatı sebebiyle nişancılık vazifesine getirilir. Nişancı Abdi Paşa olarak anılması bundandır. 29 Safer 1080/28 Temmuz 1669 tarihinde başladığı bu görevi, 21 Muharrem 1089/15 Mart 1678 tarihinde, kendisine İstanbul kaymakamlığı görevinin tevcih edilmesiyle sona ermiştir. (Derin 1993: 289, 411) Bir süre sonra dördüncü vezirliğe yükselse de hemen ardından tekrar İstanbul kaymakamı olmuş, 1682 yılında ise ikinci vezirlik görevini devralmıştır. (Derin 1988: 74) Bu, yükseldiği en yüksek görevdir. Bundan sonra çeşitli yerlerde valilik yapan Paşa, hayatının son yıllarında önce Kandiye (1690), ardından da Sakız Adası muhafızı olmuş ve Sakız'da iken, 1692 tarihinde vefat etmiştir. (Derin 1978: 162)

Kaynaklar onun iffetli, zeki, âlim ve şair olduğunu söylerler. (Aydın ve Günalan 2015: 104) O, doğruluğu herkes tarafından takdir edilen, görev yaptığı yerlerin halkı tarafından da sevilen biridir. Hatta bazı yerlerde kerametinden dahi bahsedilir olmuştur. (Abdi Paşa: 11; Çapan 2005: 400) Kendisi ilim ve edebiyat ehli olduğundan daima âlim ve şairlerle iç içedir; bunun için çeşitli ortamlar tertib ve onların fikirlerinden istifade etmiştir. Bu ilmî ve edebî sohbetler esnasında, zaman zaman şiirlerini orada bulunanlarla da paylaşan (İnce 2005: 498) Abdi Paşa'nın vefatına “hitâb-ı elest” (Cunbur vd., 2002, s. 27) ve “maslahat-ı saâdet” (Derin, 1978, s. 162) tarihleri düşürülmüştür.

1.2. Abdi Paşa'nın Eserleri

Eserleri şunlardır:

a) *Vekâyinâme*:³ Müellifin, dönemin padişahı IV. Mehmed'in emriyle yazmaya başladığı bu tarih, 1648'den 1682 yılına kadarki zamanı kapsamaktadır. Bu eser, *Nişancı Abdurrahman Paşa Tarihi*, *Nişancı Tarihi*, *Tarih-i Sultan Mehmed-i Râbi* isimleriyle de bilinmektedir. (Özen, 1975, s. 22;

Abdi Paşa, s. 11) Birçok nüshası olan *Vekâyinâme*, tarihçiler için çok değerli bir kaynaktır.

b) *Kanunnâme*: 17. Asır Osmanlı Devleti'nin teşkilat ve teşrifat kurallarını içeren bu eser, dönemin tarihini de yazan ve sarayda yetişen bir kişinin kaleminden çıktığı için daha kıymetli ve kapsamlıdır. Eser, önce eski harfli olarak *Milli Tetebbular Mecmuası*'nda yayımlanmış, ardından da bu yayından hareketle Latin harflerine aktarılarak ilim dünyasına kazandırılmıştır. (Arslantürk 2012: 14)

c) *Divançe*: Birçok tezkire yazarı Abdi'nin şairliğini övgüyle anlatmıştır ve çeşitli eserlerde bazı manzumelerine yer vermiştir. Dönemin şairleri olan Nâbî ve Mezâki ile Abdi Paşa'nın dostlukları bilinmekte olup Nâbî ile müşterek gazelleri vardır. Ayrıca o, Nâbî, Mezâkî ve Murtaza Efendi'nin şiirlerine nazire yazmıştır. Safayî, onun daha çok na't yazdığını söylese de elde bulunan manzumeler, daha çok tarih manzumeleri ve lugazlardır. Bir yazma eser içerisinde bulunan *Abdi Paşa Divançesi* ise eksiktir. Çünkü çeşitli kaynaklarda bulunan bazı şiirleri bu eserde yer almamaktadır. Sonuç olarak şairin şiirleri dağınık haldedir. Abdi Paşa'dan bahseden kaynaklarda, çeşitli yazmalarda yer alan şiirleri, bahsi geçen divançede bulunan manzumeleri ile bir araya getirilerek yayımlanmıştır.⁴ (Koşik, 2020, s. 19,26)

d) *Şerh-i Divan-ı Urî*: *Şerh-i Kasâid-i Urî* olarak da bilinen bu eser, Abdi Paşa'nın, Fars şairi Urî'nin divanına yazdığı şerhtir. Manzumelerin mensur olarak şerh edildiği eser, kaside ve gazel açıklamalarından müteşekkildir. Abdi Paşa'ya ait üç şerhten biri olan *Şerh-i Divan-ı Urî*, birçok kaynak metinden faydalanılarak yazılmıştır. Eser içerisinde şerhin yazılma sebebi olarak Ahmed Ağa bildirilmektedir.

e) *Şerh-i Pend-i Attar*:⁵ Feridüddin-i Attar'ın *Pendnâme* isimli eserine yazılan şerhlerden biri de Abdi Paşa'ya aittir. Şârih, *Şerh-i Pend-i Atar* olarak da bilinen bu esere özel olarak *Müfid* adını vermiştir ve *Urî Divanı* şerhinde de bu eserden bahsetmiştir. *Vekâyinâme* gibi bu eserin de yurt içi ve yurt dışında birçok nüshası bulunmaktadır. Abdi Paşa, hikemi tarzda yazılmış, öğütler içeren bu eseri, faydalı olmak maksadına matuf olarak şerh etmiş olacak ki eserin adına da “faydalı” anlamına gelen “Müfid” demiştir.

f) *Şerh-i Kaside-i Lâmiyye*:⁶ Hz. Peygamber'in sahabesi Ka'b b. Züheyr, İslâm'la sonradan müşerref olmuş büyük bir şairdir. Hidayetinden evvel Hz. Muhammed ve Müslümalara yaptığı kötülükler ve hatta kalemını de bu amaçla kullandığı için pişman olmuş ve peygamberin huzurunda af dilerken bu kasideyi okumuştur. Bazı mısralardan son derece etkilenip memnun olan peygamber de hırkasını çıkarıp ona giydirmiştir. İşte bu sebeple “Kaside-i Bürde” olarak da

bilinen bu şiirin diğer adı ise ilk kelimelerinden hareketle “Bânet Suâd”dır. Bu Arapça meşhur kasideyi şerh eden birçok isimden biri de Abdi Paşa’dır.

Yukarıda zikredilen eserler dışında Abdi Paşa’nın *İbn Arabî Divanı*’na şerh yazdığı da bazı kaynaklarda ifade edilmektedir. (Kahraman, 1995, s. 53) Ancak şimdiye dek bu esere rastlanmamıştır.

2. BİR ŞÂRİH OLARAK ABDİ PAŞA VE ŞERHLERİ

2.1. Şerhlerin Yazıldığı Yer ve Zaman

Bir şârih olarak Abdi Paşa’nın yazdığı şerhleri ele alırken öncelikle bu eserlerin nerede ve ne zaman yazıldığı hususu üzerinde durmak istiyoruz. Abdurrahman Abdi Paşa’nın yazdığı bazı eserler, diğer eserleri hakkında birtakım bilgilere ulaşmamızı sağlayacak niteliktedir. Bu bilgilere muhtacız çünkü şerhlerin şârih tarafından ne zaman kaleme alındıklarını gösterecek kayıtlar oldukça yetersizdir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Abdi Paşa Enderun’da yetişmiştir ve burası çeşitli kademelerden/odalardan oluşan çok yönlü bir eğitim ortamıdır. Şerhlerini de burada bulunan odalarda kaleme almıştır. İncelemelerimize göre o, önce *Vekâyinâme*’yi yazmaya başlamıştır. 1648 yılından itibaren başlayan bu tahrir süreci 1682’ye kadar çok uzun bir süre ve günü gününe malumatla devam etmiştir. *Vekâyinâme* ile aynı anda, önce *Müfid*’in ve sonrasında diğer şerhlerin yazımını gerçekleştirmiştir. Son şerh yazıldıktan sonra da tarihini yazmaya on sekiz yıl kadar daha devam etmiştir.

Kaside-i Lâmiyye Şerhi son yazılan şerhtir. Bu eserin ne zaman padişaha takdim edildiğini *Vekâyinâme*’den öğreniyoruz. Buna göre şerh, 14 Ramazan 1074 tarihinde yani 11 Nisan 1664’te padişaha sunulmuştur. (Derin, 1993, s. 158) Bu sırada Abdi Paşa Has Oda’da görevli idi. *Şerh-i Divan-ı Urfi*’nin ise Seferli Odası’nda iken yazılmaya başladığını biliyoruz. Çünkü bu eserin bir yerinde Abdi Paşa, şerhi yazma sebebini anlatırken, yerin ismini sarıh bir biçimde ifade etmiştir. (Abdurrahman Abdi Paşa: 38b) Abdi Paşa Seferli Odası’na 1650 yılında geçmiş ve 1659 yılında da Has Oda’ya terfi etmiştir. Yani *Şerh-i Divan-ı Urfi*’yi 1650-1659 yılları arasında kaleme almıştır. *Müfid*’den, ikinci şerhi olan Urfi şerhinde bahsettiğine ve tafsilatlı bilgi için o esere yönlendirdiğine göre *Müfid*’i ondan evvel yazmıştır. İstinsahı en eski tarihli nüshaya göre bu eser yani *Müfid* 1648-1654 yılları arasında yazılmıştır. (Koşık, 2014, s. 260) Şu hâlde *Müfid* de Büyük Oda ve Seferli Odası’nda iken yazılmıştır. Muhtemelen Urfi şerhi 1654-1659 yılları arasında yazılmıştır. Toparlayacak olursak 1648-1654 yılları arasında *Şerh-i Pend-i Attar*, 1654-1659 yılları arasında *Şerh-i Divan-ı Urfi*, 1659-1664 yılları arasında da *Şerh-i Kaside-i Lâmiyye* yazılmıştır.⁷ Her bir eserini yaklaşık beş yıl gibi bir zaman dilimi içerisinde, belki bir-iki yıllık sürelerde kaleme alan Abdi Paşa’nın, bir taraftan *Vekâyinâme*’yi de yazdığı ve resmi vazifelerinin de olduğu göz önünde

bulundurulduğunda, ilmî açıdan ne kadar üretken olduğu, sarayda bulunduğu zamanı ne kadar iyi değerlendirdiği izahtan vârestedir.

2.2. Şerhleri Yapılan Eserler

Abdurrahman Abdi Paşa'nın şerh ettiği eserler ve özelliklerine baktığımızda, ana metinlerin benzer ve farklı hususiyetleri göze çarpmaktadır. Şerh için seçilen eserler hakkında edineceğimiz malumat, Abdi Paşa'nın tercihleri, yaptığı şerhlerin niteliği konusunda da bize fikir vereceğinden bu konu üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Abdi Paşa tarafından kaleme alınan ilk şerh olan *Müfîd, Pendnâme*'yi açıklamak için yazılmıştır ve *Pendnâme*, aidiyeti şüpheli olmakla birlikte Feridüddin-i Attar'a (ö. 1221) atfedilen meşhur didaktik bir eserdir. (Şahinoğlu, 1991, s. 98) Bu eserde dini, ahlaki konular öğretici bir üslupla ve nasihat havasında ele alınmıştır. Manzum olan *Pendnâme* Farsçadır ve birçok tercümesi ve şerhi bulunmaktadır. *Pendnâme*'ye, Türk edebiyatında, farklı zamanlarda yazılan on yedi adet şerh bildirilmektedir. (Yazar 2011: 376-398) Bu durum, eserin ne kadar sevildiğini, anlaşılması için birçok çalışma yapıldığını göstermektedir.

Abdi Paşa'nın *Şerh-i Divan-ı Urî* isimli eseri, meşhur Fars şairi Urî'nin şiirlerine yazdığı şerhlerden meydana gelmektedir. Urî-i Şîrâzî (ö. 1591), 17. asrın ikinci yarısından sonra Türk şairler tarafından tanınmaya başlamış ve onun şiirleri ile ilgili birçok çalışmalar yapılmıştır. Şerhlerin yanı sıra şiirlerinden seçmeler hazırlanıp bazı manzumelerine tahmisler de yazılmıştır. (Kurtuluş 2007: 97) Urî, şiirlerine en fazla şerh yazılan şairlerden biridir. (Ceylan 2007: 7) Yapılan araştırmalar, Urî şiirlerine on altı kişinin şerh yazdığını göstermektedir.⁸ (Yazar 2011: 505-521; Gözütok 2017: 119) Urî'nin şiirlerinin bu kadar sevilmesinde, elbette Türk edebiyatında "Sebk-i Hindî" akımı da etkili olmuştur diyebiliriz. "Hind üslûbu" anlamına gelen bu akımın en önemli temsilcilerinden biri Urî'dir. Türk edebiyatında bu akımın yayıldığı yıllarda birçok önemli isim "Sebk-i Hindî" etkisinde şiirler yazmış ve hatta bu hususta birbirleriyle yarışmışlardır. Yıllarca devam eden bu gayret ve inkişaf ortamında şairler öyle ihtisas yapmışlardır ki, kendi aralarında birbirleri için "Urî-dân" yani Urî bilen ve "Urî-şînâs" yani Urî'yi, edebi maharetini tanıyan anlamında kalıp ifadeler kullanır olmuşlardır. Bu edipler arasında Neşâtî, Rodosîzâde gibi Urî şiirlerine şerh yazan isimler de vardır. (Çaldak, 2005, s. 75) Urî'yi anlama isteğinin, onu anlatma veya anladığını, en iyi anlayanın kendisi olduğunu ispatlama biçimlerinde de tezahür etmiş olabileceği, yazarların rekabete dayalı ortamı göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir durumdur.

Abdi Paşa'nın son olarak yazdığı ve padişaha takdim ettiği eseri *Kaside-i Lâmiyye Şerhi* idi. *Kaside-i Bürde*, *Kaside-i Bânet Suâd* olarak da bilinen ana metin, Hz. Muhammed'in sahabelerinden biri olan Ka'b b. Züheyr tarafından

kaleme alınmış bir şiidir. Edebi açıdan çok güçlü olan ve klasik formda yazılan bu kaside ile şair, aslında veciz bir özür beyanında bulunmak istemiştir. Ka'b'ın, İslam'dan önceki hayatı için pişmanlıklarının, endişelerinin bir yansıması olarak kâğıda dökülen bu manzume, Müslüman toplumlar tarafından çok değer görmüş ve şiirin birçok şerhi yapılmıştır. Bu şerhlerden biri de Abdi Paşa'ya aittir. Paşa, bu Arapça şiiri geleneksel şerh yöntemi ile açıklamıştır. Şârihi belirsiz şerhlerle birlikte Osmanlı döneminde *Kaside-i Bürde*'nin on beş ayrı Türkçe şerhinin bulunduğunu söylemek gerekir.⁹ (Güler, 2021, s. 32)

2.3. Şerhlerde İsimlendirme

Abdi Paşa, yazdığı şerhlerin ikisini özel olarak isimlendirmemiş, birisine ise ayrıca bir isim vermiştir. İlk olarak kaleme alınan şerh olan *Müfid*'in adını şârih, bizzat kendisi vermiştir ve bu yönüyle *Müfid*, diğer şerhlerden ayrılmaktadır. Yani bunun haricindeki diğer iki şerhe, özel olarak bir isim verilmemiştir. *Şerh-i Pend-i Attar* olarak da bilinen bu eser hem *Müfid* içerisinde hem de *Şerh-i Divan-ı Urfi*'de, şârihi tarafından tesmiye edilmiştir. “Netekim bu isti'mâlûñ beyânı Pend-i ĀAttâr'a olan Müfid-nâm şer'omüzde mufaşşal u meşûrdur.”¹⁰ (Abdurrahman Abdi Paşa: 62b) Urfi şerhindeki bu ifadelerden sonra *Pendnâme* şerhinde eserin isimlendirildiği kısma bakalım: “Bu deñlü hâhiş-i hâtır-ı şeriflerin ve irâde-i tab'-ı latiflerin görmekle hasbeten lillâh şürûh eyledüm ve şerhüñ ismin Müfid kodum. İmdi müstefid olan ihvândan me'mûldur ki sebab-i şerh ü şârihi hayr-du'âdan ferâmûş buyurmayalar.” (Koşık, 2014, s. 259) Görüldüğü gibi şârih, ilk yazdığı şerhe, faydalı olma niyetini de ihsas ettiren özel bir isim vermiştir.

Şerh-i Divan-ı Urfi, Abdi Paşa tarafından özel olarak isimlendirilmemiştir. Bu nedenle biyografik ve bibliyografik kaynaklarda bu eser *Şerh-i Kasâid-i Urfi*, *Şerh-i Divan-ı Urfi*, *Urfi Divanı Şerhi*, *Urfi Kasidelerine Şerh* gibi isimlerle yer almaktadır. Bu eserin temellük kaydında bulunan; “Şârih-i ñn dîvân merhûm 'Abdurrahmân el-mülakqab bi-'Abdî enderûn-ı hümâyûnda neşv ü nemâ bulup hatta işbu dîvânı şerh ve nûkât ü mezâmînini hâll ü beyân itmeleri (...)” ifadelerinden hareketle Abdi Paşa'nın tüm divana şerh yazdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca şerh edilen manzumelerden yalnızca ikisi kaside olup kalanların hepsinin gazel olması sebebiyle eserin adının *Şerh-i Kasâid-i Urfi* olarak belirtilmesi doğru değildir. Biz de bu sebeplerden *Şerh-i Divan-ı Urfi* adlandırmasını daha doğru bulduk.

Şerh-i Kaside-i Lâmiyye de bir önceki eser gibi şârihi tarafından bizzat isimlendirilmemiştir. Kaynaklarda bu şerh ayrıca, *Kaside-i Lâmiyye Şerhi*, *Bânet Suâd Kasidesi Şerhi*, *Şerh-i Kaside-i Bânet Suâd*, *Kaside-i Bürde Şerhi* olarak da bildirilmektedir. Bu eserin bazı nüshalarının baş tarafında müstensih tarafından yazılan *Şerh-i Kaside-i Lâmiyye* kaydının bulunduğu görülmektedir. (Güler, 2021, s. 428-445) Bazen kasideler, revî harfleriyle de

adlandırılmaktadır. *Kaside-i Lâmiyye* ismi, aynı şiirin, bu şekilde adlandırılmasından kaynaklanmaktadır.

2.4. Şerh Sebepleri

Abdi Paşa'nın şerhlerinde sıkça karşımıza çıkan bir isim vardır. Adına birkaç kez tesadüf ettiğimiz Ahmed Ağa, Abdi Paşa gibi Enderun'da bulunmaktadır ve *Müfid*'in yazıldığı dönemde “Has odabaşı” olarak vazifelidir. Bazı beyitlerin anlaşılması, edebi inceliklerinin kavranması konusunda yapılan bir konuşma esnasında Ahmed Ağa, Abdi Paşa'ya, Sûdî'nin birçok eseri şerh ettiğini, ancak maalesef ki *Pendnâme* şerhini yapmadığını, üstelik Şem'î'nin şerhinin de yetersiz kaldığını söylemesi üzerine Abdi Paşa heyecanlanır ve hiç haddi olmadığını da ifade ederek şerhi yazmaya başladığını söyler. (Karacan, 2015, s. 12)

Urî Divanı Şerhi 'nde, bu eserin yazılmasına sebep olarak aynı isim ileri sürülmekte ve hatta o, Abdi Paşa'nın “tahsil sebebi” olarak bildirilmektedir. Bâbü's-sa'ade zâbıtı olan Ahmed Ağa, zaten yazılmaya başlanmış olan bu şerhin, yazımının hızlanmasında da etkili olmuştur. Bu şekilde Ahmed Ağa'nın da isteği üzerine belirli zamanda “ta'cil üzere” tamamlanan şerh, yalnızca iki kaside ve bütün gazelleri ihtiva etmektedir. Abdi Paşa sonradan tüm kasideleri de şerh etmek istediğini, bu hususu anlattığı kısımda ifade etmektedir: “Ma'ûm ola ki bu fakîr-i pür-taşşîr, el-muhtâc-ı ilallâhi'l-kadîr bu dîvânî şerh ü beyân itmekde, harem-ı muhteremde, hâne-i seferliyânda idim. Sebeb-i şerh ve bâ'îş-i tahşîlim olan fahrü'l-havvâz ve'l-muqarrebîn zâbıt-ı bâbü's-sa'ade şâhibü'l-fazl ve'l-ifâde Ahmed Ağa hazretleri bu şerh-i pür-kavâ'idüñ zamân-ı kar'ibde mücelled olmasına ve beyne'l-ihvân niçe fevâ'id ile rağbet ü şöhret bulmasına ziyâde ikdâm itmegin bi'l-cümle gazeliyyât ile iki dâne kaşîde-i pesendîde şerh olunmak müsâ'ade-i vaqt-i takayyüdlere ta'ahhüd kılınup ta'cil üzre zuhûra geldi.” (Abdurrahman Abdi Paşa: 38a, 38b) Sözlerinin devamında şârih, Farsça ile ilgili gerekli tüm “muteber” kaidelerin öğrenileceği ve dikkatli olan kimselerin bu dilde “meleke” kesb edeceklerini ifade etmektedir. Aslında görüleceği üzere Abdi Paşa, insanlar için böyle önemli bir metni anlaşılır kılmak ve üstelik maksadı biraz daha genişleterek insanların Farsçayı kavramalarına yardımcı olmak istemiştir.

Müfid'in dibacesinde, “Sebeb-i Telif-i Kitâb” başlığı altında bildirilen şerh sebebi, *Urî Divanı* şerhinde 38. sayfada bulunmaktadır. *Şerh-i Kaside-i Lâmiyye*'de ise şerhin yazılış sebebi, *Vekâyinâme*'ye göre padişahın emridir. Tamamlanıp 1664 yılında padişaha takdim edilen eserden ötürü de IV. Mehmed, Abdi Paşa'yı “üç dâne çerâğ” ile ödüllendirmiştir. Ancak Ömer Said Güler'in tespit ettiği câlib-i dikkat bir husus vardır ki Abdi Paşa bu eseri daha

evvel, 1661 yılında tamamlayıp Sâlih Ağa'ya takdim etmiştir. Eserin erken dönem istinsah edilmiş nüshalarından birindeki telif kaydında bu isim, eserin tamamlandığı yer ve tarih açıkça belirtilmiştir. Şu hâlde, daha evvel Sâlih Ağa'ya takdim edilen bu eser, üç yıl sonra, dibacesi kısmen değiştirilerek ve şerh kısmı aynen muhafaza edilerek IV. Mehmed'e takdim edilmiştir. (Güler, 2021, s. 82)

2.5. Şerhlerin Genel Özellikleri

Abdi Paşa'nın kaleme aldığı şerhlerden en hacimli *Urî Divanı Şerhi*'dir ve bilinen iki nüshası vardır. 420 varaklık ilk nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü 1155 numarada kayıtlıdır. Bu nüshada baş ve sondan birkaç sayfa eksiktir. Eksiklik muhtemelen ilk tam istinsahlardan sonra kopan yalnızca birkaç sayfalık kısımdır; çünkü eserin yarım dibacesinden sonra şerh başlamaktadır. Eserin temellük kaydında bu noksanlık ifade edilip öyle numaralandırılmıştır. Yani kayıp süreci, eser, Hamidiye kütüphanesine gitmeden evvel gerçekleşmiştir. İkinci nüsha birinciden hareketle kopya edilmiştir çünkü bu eksiklikler muhafaza olunmuş, iptal edilen yerler yazılmayıp tasarruflar dikkate alınmıştır. Bu nüsha da Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud koleksiyonu 3287 numarada kayıtlıdır. 270 varaklık bu nüshada istinsah, ferağ, temellük kayıtları yoktur. Her iki nüsha da aynı yerde başlayıp nihayete ermektedir. Tahminlerimize göre Hamidiye nüshası müellif nüshasıdır, çünkü sayfa kenarlarındaki notlar, iptal ve tashihler, ayrıca çok güzel bir hatla yazılmış olması, bu cildin Nişancı Abdi Paşa'nın kaleminden çıkma olduğu fikrini güçlendirmektedir. Hacı Mahmud nüshası ise müellif nüshasından çoğaltılmıştır. Şerhte, yalnız iki kaside ve gazellerin ise büyük kısmı şerh edilmiştir.

En hacimli şerh *Urî Divanı Şerhi* iken en fazla nüshası bulunan şerh ise *Pendnâme Şerhi* yani *Müfîd*'dir. Yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerinde toplam 72 nüshası olduğu bilinen bu esere ne kadar rağbet edildiği de açıktır. Eserin ortalama varak sayısı 100'dür.¹¹ (Koşık, 2014, s. 261-264) En eski istinsah tarihli nüshası ise Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları'nda bulunan 1654 tarihli nüshadır (Karacan, 2015, s. 12) ki bu tarihte Abdi Paşa, Seferli Odası'nda vazifeliydi.

Şerh-i Kaside-i Lâmiyye ise 20 nüsha ile bu üç şerh arasında ikinci sırada yer almaktadır. *Kaside-i Bürde*'nin toplam 59 beytine¹² şerh yazılmıştır ve bu şerh için, yukarıda da bahsettiğimiz gibi iki "versiyon" bulunmaktadır. Yani daha evvel istinsah edilen şekli Enderun'da Salih Ağa'ya övgü içeren bir mukaddime ile yazılmış iken, sonraki istinsahlarında bu kısmı değiştirilip padişaha takdim edilecek şekilde hazırlanmıştır. Bu şerhin her nüshasının varak sayısı değişse de eser, ortalama 30-40 varak civarında bir hacme sahiptir. (Güler, 2021, s. 451-466)

2.6. Şerh Teknikleri

Bu başlıkta, çalışmamıza konu olan ve Abdi Paşa tarafından yazılan üç şerhin şerh metodu hakkında, örnekler eşliğinde bilgi vermeye çalışacağız. İlk olarak Abdi Paşa'nın hangi şârihi kendisine örnek aldığından bahsetmeliyiz. Çünkü şerh sahasında daha fazla kalem oynatanlar arasında öne çıkan bazı isimler vardır ki onlardan sonra gelen birçok kişi, bu şârihlerin tekniklerinden etkilenmiş ve kendi çalışmalarını da bu etkiyle meydana getirmişlerdir. Sürurî, Sûdî ve Şem'î, yazdıkları şerhler ve yöntemleriyle, bu vadede adlarından söz ettiren isimler olmuşlardır.

Müfîd'in baş tarafında, eserin yazılış sebebinin bulunduğu yerde Abdi Paşa, şerhi Sûdî gibi, Sûdî usulünce yapacağını ifade etmiştir. Bu yöntemle ince manaları da ortaya çıkarmak isteyen şârih, bir heyecan anında aldığı bu kararın gereğini, ancak Allah'ın yardımıyla gerçekleştirebileceğini söyler: “Pes bu kelâm-ı hayr-encâmî ol vâcibü'l-ihtirâmdan gûş idince fevvâre-i dil cûş u hurûşa gelüp hakîr dahi ol kitâb-ı nasihat-me'âbuñ beyânına küstâhâne va'de idüp bi-'avnillâhi'l-melikü'l-Mennân himmetüñüzle risâle-i mezkûreyi Sûdîyâne beyân ve me'ânî-de dekâyık-ıştimâllerin 'ayân idelüm didüm.” (Koşık, 2014, s. 260) Anlaşılan o ki, Abdi Paşa, şerh konusunda otorite olarak Sûdî'yi görmekte ve onun yöntemiyle metni açıklamaktadır. Şerh metninin bazı yerlerinde Abdi Paşa, yine Sûdî'den bahsetmekte ve onun görüşünü ön plana çıkarmaktadır. Örneğin, beyitte geçen Farsça bir kelimenin okunuşu ve yazılışından bahsedilen bir yerde birçok farklı görüşe yer vermekte, ancak Sûdî'ninkini “evlâ” yani en iyisi, daha makbulü olarak belirtmektedir: “Nitekim Sûdî merhûm şurûhunda bu kâideyi mufassal beyân eylemişdür. Ammâ bazılar mahall-i mezkûrda hâ-yı resmîden sonra bir kâf-ı Acemî yazılır demişlerdür. Lâkin evlâ olan evvelkidür ve (...)¹³ (Karacan, 2015, s. 123)

Şerh-i Divan-ı Urfi'yi incelediğimizde sıkça tesadüf ettiğimiz isimlerden biri Sûdî'dir. Abdi Paşa, birçok bilgiyi, yaptığı açıklamayı Sûdî'nin görüşüne dayandırmaktadır. Bazen şârih, yalnızca onun değil, diğer şârihlerin de görüşüne değinmeyi tercih etmekte ve böylelikle okuyucunun bilgileri karşılaştırmasına imkân tanımış olmaktadır: “ (...) ve *mânend* kelimesinüñ maşdarı mânîdendür Sûdî òavlince. Ammâ müteòaddimîn meêhebi üzre mânîdendür.” (Abdurrahman Abdi Paşa, vr. 125b) Kelimenin kökü ile ilgili açıklamaların yanı sıra anlamı ile ilgili hususlarda da Abdi Paşa'nın Sûdî şerhlerinden faydalandığını, şerhlerin isimleri eşliğinde görmekteyiz: “Pes *kemter kun* bi-hasebi'l-lüğa eksükrek ve azrak eyle dimekdür ammâ ışıllâhlarında terk-i küllîden 'ibâretdür. Ya 'ni hiç eyleme dimekdür. Netekim merhûm Sûdî Efendi Gülistân ve Bûstân ve Hâfız şerhlerinde bu isti 'mâli edillesiyle taşrih ü taḥkîk eylemişdür.” (Abdurrahman Abdi Paşa, vr. 48a) Verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere Abdi Paşa'nın, ikinci şerhinde de, metni açma metodu olarak Sûdî usulünü benimsediği görülmektedir.

Kaside-i Lâmiyye Şerhi, Arapça bir metnin şerhi olarak diğer ikisinden ayrılmaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi *Kaside-i Bürde*'ye birçok isim tarafından şerhler yazılmıştır. Yapılan bu şerh çalışmalarında şârihlere kaynaklık eden, ön plana çıkan bazı eserler bulunmaktadır. Nasıl ki *Bostan*, *Gülistan*, *Hafız Divanı* gibi Farsça metinlere yazılan şerhlerde Şem'î ve Südfî'nin isimleri bir otorite hükmünde görülüyor, onların görüşlerine yer verilip karşılaştırmalar yapılıyorsa, *Kaside-i Lâmiyye* şerhlerinde de benzer bir durum söz konusudur. Bu şiirin Arap edebiyatında yapılan çeşitli şerhleri vardır ki İbn Hişam, Ali el-Kârî ve Nukrekâr gibi isimler en muteber şârihler arasında yer almaktadır. *Kaside-i Lâmiyye Şerhi*'nde bazen "elimizde bulunan şerhler" ifadesiyle isim zikredilmeksizin, bazen de bahsettiğimiz bu isimler sarih bir biçimde beyan edilerek hangi şerhlerin, kaynak metinlerin şârih Abdi Paşa tarafından örnek alındığını görmekteyiz. "Ve ulkûm, ayın-ı mühmelenün ve kâfun zammeleriyle bunda şol şedîde manâsınadır ki deveye mahsûsadur; nitekim şârihlerün nâm-dârı İbn-i Hişâm ve Nukrekârî bu tabîr üze tahrîr buyurmuşlardur." (Güler, 2021, s. 489) Görüldüğü gibi bahsi geçen iki ismi Abdi Paşa, şârihlerin nâm-dârı olarak anmakta ve açıkladığı kelimeye onların verdiği manayı vermektedir. Muhtemelen o, eserinde, elinin altında bulunan birçok şerhten faydalanmış, bunlar arasında ise daha çok, yukarıda ismini verdiğimiz üç ismin eserinden istifade etmiş, bu şârihlerin görüşlerini kendisine rehber edinmiştir.

168

Üç şerhte de metne açıklık getirmek amacıyla yapılan çalışmanın sıralaması, kelimelerin ele alınışı ve toplu mananın verilmesi gibi hususlar birbiriyle benzerlik göstermektedir. Önce şerh edilen şiirin, yazıldığı dildeki orjinal metni (beyit olarak), ardından kelimelerin hareke bilgisi, gramer bilgileri, kelime anlamları ve neticede de beytin topluca manası verilmiştir. Kaynak metinlerden ikisi Farsça, birisi Arapça olmakla birlikte Abdi Paşa'nın bu metinleri şerh etme biçimi aynıdır diyebiliriz. Şerhlerden örneklerle bu hususa daha yakından bakalım. *Müfid*'de, önce *Pend-i Attar*'da geçen beyit verilmiş, akabinde gerekli görülen kelimelerin hangi tamamlamaları meydana getirdiği, kelime anlamları, bazen hareke bilgileri, kelimenin beyitte taşıdığı anlam verilmiştir. Beytin topluca manası ise "mahsûl-i beyt" başlığı altında ele alınmıştır. Bu son kısımda Abdi Paşa zaman zaman "yani" ifadesini de kullanarak beyitte verilmek istenen asıl manayı daha açık bir biçimde izah etmiştir:

حق ندارد دوست خلق ازار را

نیست این خصلت یکی دیندار را

ازار خلق vâsı-ı terkîbîdür. Halk incidici müzî kimseye dirler. خصلة huy manâsınadır ve دیندار lugatde din tutucu dimekdür. Amma bunda mü'min-i kâmil manâsınadır. Mahsûl-i Beyt: Hak teâlâ kalp incidici kimseyi dost tutmaz yani sevmez. Zîrâ bu mü'min-i kâmilün huy ve hasleti degüldür. Yani mü'min-i kâmil

olan kimesne müzî olmaz, belki müzî olan kimse mü'min olmaz, belki müzî müslim dahi olmaz. Nitekim hadis-i şerifde vârid olmuştur:

إِنَّ الْعَبْدَ لَا يَكْتَبُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ حَتَّىٰ يَأْمُرَ بِأَمْرٍ مِنْ نَاسِ مَنْ يَدُهُ وَلِسَانُهُ وَلَا يَنْبَغُ لَهُ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ حَتَّىٰ يَأْمُرَ بِأَمْرٍ مِنْ نَاسِ مَنْ يَدُهُ وَلِسَانُهُ

ولا بعد من المتقين¹⁴

Aldığımız örnekte Abdi Paşa'nın meramını anlatmak için bir hadis-i şeriften de faydalandığını görmekteyiz. Diğer şerhlerde de benzer örneklere tesadüf edeceğimiz kaynak metinlerden faydalanma hususu, Abdi Paşa'nın eserini büyük bir titizlikle hazırladığını, anlam çerçevesi dâhilinde dinin temel kaynakları veya diğer ilmi eserleri yoğun bir biçimde kullanarak metni daha bilimsel düzlemde kurguladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca şârih bu sayede, atıfta bulunduğu eser ve isimleri açıkça zikrederek, bilginin kaynağı konusunda da okuyucuyu aydınlatmakta ve bilgi karışıklığı ihtimalini asgari düzeye çekmektedir.

Şerh-i Divan-ı Urfi'de de şârih, kaynak metinlerden azami derecede faydalanmıştır. Abdi Paşa'ya rehberlik eden eserler kimi zaman ayet, hadis gibi İslam dininin temel kaynakları, tasavvufî metinler gibi dini referanslar olabiliyorken, kimi zaman da lügatler, diğer şerhler veya çeşitli manzumeler de olabilmektedir. Aşağıda verdiğimiz örnekte Abdi Paşa, bir kelimeye gelen ekin manasını verirken önce Sûdî'nin yöntemiyle mana vermiş, ardından Riyâzî'nin sözlüğünden hareketle, aynı ekin (-ân) kelimeye başkaca ne mana kattığını ifade etmiştir:

“Dilem be-faşl-ı hazân zâd u der-bahârân mürd

Bi-bîn ki key der-i hestî küşûd u key bestend

Zâd bunda fi 'l-i lâzımdur ve bahârân Sûdî kavlince 'alâ-çarîk-ı şüzüz bahârûn cem 'idür. Ammâ Riyâzî Düstûrû'l- 'amel'inde dimiş ki gâh olur ki elif ü nûn ma 'nâ-yı zarfiyyet ifâde ider. Meşelâ yâ midâdda diyecek yerde yâ midâdân dirler ve nev-bahârda diyecek yerde nev-bahârân dirler Câmî:

Nev-bahârân-ı halîfe-i Bağdâd bezm-i 'işret

Be-çaraf-ı Dicle nihâd ü şubhagâhân

Dağı bunun gibidür intehâ kelâmühû. Pes bu çavil üzre mâ nañnû fihde olan elif ü nân bu mağaldedür çarfini te'kîd olur fete' emmel. Ve mürd mîmüñ zammıyla ve râ ve dâlûñ sükûnlarıyla fevt oldı dimekdür ve key kaçan ma 'nâsınadur ve der bunda çapu ma 'nâsınadur ve hestîye izâfeti beyâniyyedür ve küşûd kâf u şîñnûñ zammeleriyle fi 'l-i mâzîdür.” (Abdurrahman Abdi Paşa, vr. 311b, 312a) Burada görüleceği üzere, aynı ekin bir başka Farsça şiirde de nasıl kullanıldığına örnek gösterilmiş, aynı bilgi için lügat, şerh ve manzume türünde üç kaynaktan malumat veya alıntı nakledilmiştir. Abdi Paşa

kelime düzeyinde yaptığı izahlardan sonra şimdi “mahsûl-i beyt” diyerek beytin toplu anlamına geçmektedir: “Maḥşûl-i beyt: Göñlüm faş-ı ḥazânda toğdı ve bahârda fevt oldu. Gör ki vücûd ḳapusını ḳaçan açdılar ve ḳaçan ḳapadılar. Murâd, müddet-i ḥayât ğayet serî ‘ü’s-şabûr olduğın beyândur.” (Abdurrahman Abdi Paşa, vr. 311b, 312a) Görüldüğü gibi topluca anlamın verildiği bu kısımda “murâd” ifadesi ile beyitte asıl verilmek istenen mana okuyucuya tevcih edilmektedir.

Şerh-i Divan-ı Urfi’den yaptığımız bu alıntıda, *Müfîd* ile benzer şekilde şârih, evvelâ beyti vermiş, ardından kelime ve tamlamaların çeşidi, hareketleri, anlamlarından bahsetmiş ve beytin toplu izahını yapmadan önce de “mahsûl-i beyt” diyerek okuyucuyu sonuç konusunda yönlendirmiştir. Her iki şerhte de aynı hiyerarşi içerisinde kendisine bir şerh metodu belirlemiş olan şârihin üslûbunun ise gayet açık, anlaşılır ve gereksiz edebi süslerden uzak olduğu görülmektedir.

Yukarıda iki şerhi, şerh metodu açısından ve örnekler üzerinden kısaca ele aldık. Şimdi *Kaside-i Lâmiyye Şerhi*’ne göz atalım. Burada da yine önce beytin orijinali yazıldıktan sonra kelimelerin hareketleri, anlamlarının yanı sıra aruz ölçüsü hakkında malumat da verilmektedir. Şârih, diğer eserlerinde olduğu gibi farklı şerh yazarlarının görüşlerine yer vermekte, hatta bilgileri karşılaştırmaktadır:

فلا يُعْرُكُ مَا مَنَنْتُ وَمَا وَعَدْتُ

إن إلا مانیّ ولا خلام تَنْلِیل

Fe-lâ yağurruke mâ mennen ve mâ va ‘adet

Inne'l-emâniyye ve'l-aḥlâme tazlîlü

Yağurruke, yâ’nuñ fethiyle ve ğayn-ı mu‘cemenüñ zammıyla ve râ-yı müşeddedenüñ fetha ve zammesi câiz olmak üzere taşriḥ olunduğundan sonra ma‘lûm ola ki bu kelimeyi ba‘zı şârihler bu maḥalde nûn-ı muḥaffefe ile ibrâz edüp *fe-lâ yağurranke* yazdılar; râ’nuñ fethi ve nûn’uñ sükûniyle. Ḥattâ ‘Alî bin Ḳârî, şerhinde, “Nûn-ı muḥaffefe bu maḥalde vezn içündür ve illâ bu maḳâm mübâlağadır; nûn-ı müşeddede iḳtiżâ eyler” demiş. Pes ḥaḳ budur ki nûn-ı müşeddede bunda mâni‘-i vezn olduğu muḥaḳḳaḳdur. Nitekim şurrâḥdan ‘ilm-i ‘arûzda mahâreti olanlar bu ḳaşîdeyi baḥr-i başîḥden olmak üzere taḳḫî‘i edüp her beytüñ veznini bi’t-tamâm başḳa başḳa taḥrîr eyledikde bu beytüñ taḳḫî‘ini bu resm üzere ta‘bîr eylemişdür ve nûn-ı muḥaffefesüz daḫi mevzûn olduğunu bildirmişdür (...)” (Güler, 2021, s. 482, 483) Buradaki kısım, aruzla ilgili açıklamaların devamında verilen kelime anlamlarıyla “mahsûl-i beyte” kadar sürmektedir ve bu son kısımda yine beytin, bir bütün olarak anlamı izah edilmektedir: “Maḥşûl-i Beyt: Şâḫib-i ḳaşîde rażiyallâhu te‘âlâ ‘anh, tecrîd tarîḳıyla kendüye ḥiḥâb edüp buyurur ki ol Su‘âd’uñ umdurduğu vişâl ve eyledüğü va‘desini mağrûr edüp aldamasun, zîrâ taḫḳîḳ bu ḥuşûşda ârzûlar ve görilen vâḳı‘alar hep tażyî‘-i evḳâtdur.” (Güler, 2021, s. 482, 483)

Örneklerden de anlaşılacağı üzere Abdi Paşa şerhlerini kurgularken kendisine örnek aldığı şârihlerin usulüne sadık kalarak, klasik metin şerhi metodunu uygulamıştır. Aynı yerde birden fazla görüşe yer verdiği eserlerinde, görüşlerin bir kısmını tenkit etmek suretiyle tabii olduğu fikri öne çıkarmıştır. Bunların yanı sıra metni güçlü kılmak için şerh dışında da kaynak metinlerden faydalanmış, bu sayede eserlerini zenginleştirmiş, derinleştirmiştir. Metni şerh ederken verdiği gramer bilgilerinin yanı sıra, beyitleri topluca izah etmiş, vurgulamak istediği yerleri, farklı kelimeler kullanmak suretiyle belirgin kılmıştır. Tüm bunları yaparken süslü ve girift söyleyişlere itibar etmeyen Abdi Paşa, akıcı ve anlaşılır bir üsluptan uzaklaşmamıştır.

2.7. Şerhlerin Ortak ve Farklı Özellikleri

Abdi Paşa'nın yazdığı üç şerhin tespit edebildiğimiz ortak özellikleri arasında öncelikle dil hususiyetlerini ele almak önem arz etmektedir. Çünkü bu eserlerin, farklı dillerden kaynak metinlere yapılmış şerh çalışmaları olması, ortak özelliklerinin başında gelmektedir. Yazılan üç eser de Arapça ve Farsça metinlere yazılmış şerhlerdir ve bu çalışmalar arasında Türkçe bir metnin şerhi yer almamaktadır. Abdi Paşa'nın şerh yazdığı dil ise Türkçe'dir.

Abdi Paşa'nın şerh için seçtiği ana metinlerin muhtevasına baktığımızda üçünün de dinî, didaktik ve edebî hüviyette olan eserler olduğunu görmekteyiz. *Kaside-i Lâmiyye*'nin dinî, *Urûî Divanı* ve *Pendnâme*'nin didaktik ve hepsinin de edebî yönleri ağır basmaktadır. Ayrıca şerh edilen eserlerin hepsi manzum metinlerdir. Şârih, bu metinlerin tamamını mensur olarak şerh etmiştir. Şerh edilen metinlerin bir başka önemli hususiyetinin ise, Türk edebiyatında önem atfedilmiş, üzerine şerhler yapılmış ve İslâm kültür ve medeniyetinde önemli bir yere sahip olan eserler olduğunu net bir biçimde ifade edebiliriz.

Şerhlerin bir başka ortak özelliği, şerh yöntemidir. Abdi Paşa şerhi, klasik metin şerhi yöntemiyle yapmış olup, tüm metinlerde kullandığı şerh tekniği benzer özellikler göstermektedir. Gerek Farsça eserlerin gerekse *Kaside-i Lâmiyye*'nin şerhinde o, kendisine örnek aldığı isimlerin şerh metodundan faydalanmıştır. Bu isimleri eserlerinde açıkça zikreden şârih, metodunu, kendisi için otorite olarak belirlediği kişilere dayandırarak güçlendirmektedir. Bunu yalnızca diğer şerhlerden faydalanarak değil, aynı zamanda lügatler, manzumeler, deyimler gibi farklı metinlerden istifade etmek ve çeşitli alıntılar yapmak suretiyle de gerçekleştirmektedir.

Şerhlerin üçünde de önce bir mukaddime yer almakta, ardından şerhe geçilmektedir. Metinlerin tamamında gereksiz süslü ve abartılı ifadelerin yer almadığı, sade, akıcı, tabii ve öğretici bir dil kullanılmıştır. Şârih, zaman zaman aynı fikri paylaşmadığı isimleri tenkitten çekinmemiştir.

Şerhlerin tamamı Enderun'da, Has oda ve Seferli odasında iken kaleme alınmıştır. Bu eserleri yazarken bir taraftan da *Vekâyinâme*'yi yazmaya devam eden şârih için şerhlerde bazı ağaların teşviki etkili olmuş ve bu müşevvik sebep, eserlerde dile getirilmiştir.

Tüm şerhlerin birden fazla nüshası bulunmaktadır. Bu durum, Abdi Paşa'nın şerhlerine gösterilen ilginin bir tezahürü olarak görülebilir.

Yukarıda, şerhlerin ortak özelliklerini ele aldık. Bu başlık altında şerhlerin ayırt edici veya öne çıkan vasıflarından da kısaca bahsetmek isteriz. Buna göre önce *Kaside-i Lâmiyye Şerhi*'nin diğerlerinden farklı yönlerine göz atalım. Şârihin eserleri yazma sırası göz önünde bulundurulduğunda son yazılan şerhin *Kaside-i Lâmiyye Şerhi* olduğunu görüyoruz. Bu eser, padişaha takdim edilen ve aynı zamanda iki versiyonlu yazılarak iki kez sunulan tek eser durumundadır. *Kaside-i Lâmiyye Şerhi*'nin bir başka ayırt edici özelliği ise en kısa şerh metni olmasıdır. Elbette bu durumun temelinde ana metnin uzunluğu etkili olmuştur. Kaynak metinlerin yazılış tarihleri arasında en eski metin *Kaside-i Lâmiyye* iken, tek Arapça metin de *Kaside-i Lâmiyye*'dir. Ayrıca *Vekâyinâme*'de adı geçen tek eser de yine bahsi geçen şerhtir.

Müfid, Abdi Paşa'nın yazdığı ilk şerhtir. Şerhler arasında en fazla nüshası olan eser *Müfid* olup aynı zamanda şârihi tarafından özel olarak tesmiye edilen ve *Urfî Divanı Şerhi*'nde adı geçen tek eserdir.

Şerh-i Divan-ı Urfî'nin ayırt edici özelliklerine baktığımızda öncelikle bu şerhin, en uzun şerh metni olduğunu ifade etmeliyiz. Bunun yanı sıra şerhi yapılanlar arasında en yakın tarihteki yani en son kaleme alınan eser *Urfî Divanı*'dır. Şair ve şârih arasında yaklaşık bir asırlık bir zaman dilimi bulunmaktadır. Bu şerh, iki nüsha ile şerhler arasında en az nüshası olan eserdir. *Şerh-i Divan-ı Urfî*'nin bir başka önemli özelliği ise Abdi Paşa'nın, Türk edebiyatında en fazla şerhi yapılan eseri şerh için seçmiş olmasıdır. Bir başka deyişle, Abdi Paşa'nın yazdığı üç şerh içerisinde en fazla rağbet edilen kaynak metin *Urfî Divanı*'dır. Şerhlerin farklı özellikleri maddeler hâlinde ve özet olarak şu şekilde sıralanabilir:

1. İlk yazılan şerh *Müfid*'dir.
2. Son yazılan şerh *Kaside-i Lâmiyye Şerhi*'dir.
3. İki versiyonlu yazılarak iki kez sunulan tek eser *Kaside-i Lâmiyye Şerhi*'dir.
4. Padişaha takdim edilen tek eser *Şerh-i Kaside-i Lâmiyye*'dir.
5. En uzun metin, *Şerh-i Divan-ı Urfî*'ye aittir.
6. En kısa metin *Şerh-i Kaside-i Lâmiyye*'dir.

7. En fazla nüshası bulunan eser *Müfîd*'dir.
8. En az nüshası bulunan eser *Şerh-i Divan-ı Urîfî*'dir.
9. *Vekâyinâme*'de bahsi geçen tek eser *Şerh-i Kaside-i Lâmiyye*'dir.
10. *Urîfî Divanı Şerhi*'nde adı geçen tek eser *Müfîd*'dir.
11. Özel olarak tesmiye edilen tek eser *Müfîd*'dir.
12. Şerh edilenler arasında şerhi yapılan en eski tarihli eser *Kaside-i Lâmiyye*'dir.
13. Şerhi yapılan en yakın tarihli eser *Urîfî Divanı*'dır.
14. Şerh edilenler arasında Arapça tek eser *Kaside-i Lâmiyye*'dir.
15. Türk edebiyatında en fazla şerh edilen eser, *Urîfî Divanı*'dır.

SONUÇ

Abdi Paşa, 17. asırda yaşamış, çok önemli görevlere getirilmiş bir devlet adamıdır. Bu vasfıyla yazdığı iki önemli eserle (*Vekâyinâme* ve *Kânunnâme*), tarihi açıdan büyük öneme sahip, çok değerli bir vazifeyi yerine getirmiştir. İkinci kimliği üzerinden onu, tarih ve teşkilât metni yazarı olmasının yanı sıra, bir şair ve şerh yazarı olarak da görüyoruz. Aldığı nitelikli eğitimin yansımaları olan, farklı dillerde yazılan eserlere yaptığı şerh çalışmaları, son derece müdakkikane ve emek mahsulüdür. Açıkladığı eserlerin hepsi hem edebi açıdan güçlü hem de fikir/hikmet boyutları baskın olan eserlerdir. Abdi Paşa bu şerhleri yazarak bu önemli eserlerin anlaşılmasına, belki gereğince yaşanmasına katkıda bulunmak istemiş, faydalı olma düşüncesiyle hareket etmiştir. Bu fayda anlayışının bir vechesi de kaynak metinlerin yazıldığı dilin kavranmasına katkı sağlaması, hatta bunun, dikkatli bir okuyucu için bihakkın gerçekleşeceğine inanmasıdır. *Şerh-i Divan-ı Urîfî*'de birkaç kez rastladığımız ifadelerle göre bu çalışmaları karşılığında kendisi ve Ahmed Ağa için sadece dua talep etmekte, insanlara faydalı olma düşüncesini aslında uhrevi bir maksatla perçinlemektedir. Bu çalışmanın, Abdi Paşa gibi münbit bir ismin tarihçi kimliğinin yanında, bir şerh yazarı olarak da ne kadar önemli eserler ortaya koyduğunun anlaşılmasına katkı sağlamasını ümit ediyoruz.

Ele aldığımız şerhlerin üçünü, belirlediğimiz başlıklar üzerinden ve çeşitli yönlerden tanıttık ve birbirleriyle karşılaştırdık. Bu analizler neticesinde şerhlerin ortak ve farklı özelliklerini belirgin bir halde ortaya koymaya çalıştık. Elbette eksikler, gözden kaçan hususlar olabilir, bu durumda yeni araştırma konularının ortaya çıkmasına vesile olursak, bu çalışma için maksat hâsil olacaktır.

Bir şârih olarak ele aldığımız Abdurrahman Abdi Paşa, gelip geçici bir hevesle ve sadece hoşuna giden ya da döneminin revaçta bir edebi tartışması için birkaç seçme beyte şerh yazan bir kişi değil, İslam medeniyeti havzasının en fazla değer gören üç kitabına uzun şerhler yazan güçlü bir şârihtir. Klasik Türk edebiyatı içerisinde çok önemli bir yere sahip olan “Şerh” başlığı içerisinde yazılan bu eserler, kaynak metinlere bakış açısı, bu klasikleri anlama ve anlatma biçimi, müellifin hayatı ve zihin dünyasına ait yansımalar ve nihayet yazıldığı dönemin/tarihin bize sundukları açısından yalnızca bir edebi metin olarak değil, İslam kültür ve medeniyetinin yapı taşları olması bakımından da son derece kıymetlidir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Abdi, *Şerh-i kasâid-i Urfi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi. Hamidiye, nu: 1155, 420b.
- Arslantürk, A. (2012). *Abdurrahman Abdî Paşa kanunnâmesi*. İstanbul: Metamorfoz Yayınları.
- Ceylan, Ö. (2007). *Tasavvufî şiir şerhleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Cunbur, M. (2002). “Abdî Paşa” *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi I*. Ankara.
- Çaldak, S. (2005). “Urfi-dânlar arasında ‘Urfi’ nin bir beytinde geçen ‘abes’ kelimesi üzerine tartışmalar” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (c. 15, S. 1, s. 71-84) Elazığ.
- Çapan, P. (2005). *Tezkire-i Safâyî*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Derin, F. Ç. (1978). *Vefeyât-ı selâtîn ve meşâhîr-i ricâl*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- (1988). “Abdi Paşa, Nişancı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (I, s. 74-75) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- (1993). *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si*. (Doktora tezi) İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gözütok, M. A. (2017). “Türk edebiyatında Urfi-i Şîrâzî şerhleri” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. (19, s. 77-122) İstanbul.
- Güler, Ö. S. (2021). *Ka'b b. Züheyr'in Kasîde-i Bürde'sine Osmanlı döneminde yazılan Türkçe şerhler (karşılaştırmalı inceleme- Üsküdarî Ahmed Efendi, Abdurrahman Abdî Paşa ve İsâmüddin Efendi şerhlerinin tenkitli neşirleri)*. (Yayımlanmamış doktora tezi) İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

- Hüseyin Hüsameddin. (2015). *Nişancılar durağı*. (B. Aydın ve R. Günalan, çeviri yazı; İ. E. Erünsal, Ed.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnce, A. (2005). *Tezkiretü's-şuarâ*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- İpşirli, M. (1995). "Enderun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (XI, s. 185-187) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karacan, B. (2015). *Abdurrahmân Abdî Paşa'nın Müfid adlı eseri (1-35a Varakları Arası İnceleme-Metin)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Koşik, H. S. (2020). *Nişancı Abdurrahman Abdî Paşa Divançesi*. İstanbul: DBY Yayınları.
- (2014). "17. Yüzyılda yazılmış bir Pend-nâme-i Attar şerhi: Abdurrahman Abdî Paşa'nın Müfid'i" V. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi (TUDOK)*. (Haziran, s. 2531-267) İstanbul.
- Kurtuluş, R. (2007). "Örf-i Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (XXXIV, s. 96-97) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmânî I*. (S. A. Kahraman, eski yazıdan ak.; N. Akbayar, yayına haz.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Tahir, (1975). *Osmanlı Müellifleri III*. (İ. Özen, haz.) İstanbul: Meral Yayınevi.
- Nemeth, J. (1957). "Osmanlı Türk dili tarihi araştırmalarının yeni yolları", 8. *Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*. (s. 1-14).
- Şahinoğlu, M. N. (1991). "Attâr, Ferîdüddin" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (IV, s. 95-98) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi I*. "Abdi Paşa", Dergah Yayınları, (basım yeri ve yılı yok).
- Yazar, S. (2011). *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*. (Yayımlanmamış doktora tezi) İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- ¹ Bu eser, tarafımızdan doktora tezi olarak çalışılmaktadır.
- ² Hayatı, kendisi hakkında verdiği bilgiler dikkate alınarak ve kronolojik bir biçimde yazılmıştır.
- ³ Eser hakkında bir doktora tezi hazırlanmıştır: Fahri Çetin Derin, *Abdurrahman Abdî Paşa Vekâyi'nâme'si*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1993.
- ⁴ Şiirleri bir araya getirip yayımlayan Halil Sercan Koşık, eldeki Divançe nüshasının 18. asırda yazıldığı, eksik olduğu ve öncesinde asıl müretteb divanın kaybolduğunu ifade etmektedir. Şairliğinden ve divanından övgüyle bahsedilen biri için bu değerlendirme doğru görünmektedir.
- ⁵ Bu eser, bölümler hâlinde yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. bkz. Büşra Karacan, *Abdurrahmân Abdî Paşa'nın Müfîd adlı eseri (1-35a Varakları Arası İnceleme-Metin)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2015; Muhammet Kamçı, *Feridüddin Attâr'ın Pend-Nâmesi'nin Abdurrahmân Abdî Paşa şerhi: Müfîd (35a-105a varakları arası inceleme- metin)*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2019.
- ⁶ Eser, başka *Kaside-i Bürde* şerhleri ile birlikte doktora tezi olarak çalışılmıştır: Ömer Said Güler, *Ka'b b. Zühayr'in Kaside-i Bürde'sine Osmanlı döneminde yazılan Türkçe şerhler (karşılaştırmalı inceleme- Üsküdarî Ahmed Efendi, Abdurrahman Abdî Paşa ve İsmâüddin Efendi şerhlerinin tenkitli neşirleri)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021.
- ⁷ Şayet Abdî Paşa, aynı anda birden fazla şerhi yazmadıysa verilen tarih aralıkları doğrudur. Bu paragrafta bahsi geçen dipnotsuz yer ve tarihler *Vekâyinâme'*den hareketle verilmiştir.
- ⁸ Sadık Yazar'ın bildirdiği bu sayı içerisinde şârihi belirsiz şerhler de bulunmaktadır. Mehmet Akif Gözütok, bu sayıya ilaveten, bir mecmuada geçen ve daha çok "abes" kelimesi etrafında gelişen tartışmalarla şekillenen dokuz şerhi, ayrıca iki adet şerhine rastlanmayan ismi, beş tane de şârihi bilinmeyen şerhi eklemiş ve toplam sayıyı otuz iki olarak tespit etmiştir. Bu bilgi ise makale yazarını, şiirlerine en fazla şerh yazılan Fars şairinin, Mevlânâ'dan sonra Urî olduğu sonucuna ulaştırmıştır.
- ⁹ Sayfa numaralarının olmadığı çalışmada, kaynakça gösterimi sırasında pdf numaraları esas alınmıştır.
- ¹⁰ Makale boyunca tüm çeviriyazılı alıntı ve metinlerde aynı transkripsiyon simgeleri kullanılmıştır.
- ¹¹ Nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için kaynakçaya bakınız.
- ¹² Bu şiir yani *Kaside-i Lâmiyye*, toplam 160 beyittir. Yalnızca 59 beytine şerh yazıldığına göre ya eserin bir kısmına ya da seçme beyitlere şerh yazılmıştır.
- ¹³ Transkripsiyon kaldırılmış olup düzeltme yapılmıştır. Bundan sonraki *Müfîd* alıntıları aynı tezden yapılmıştır.
- ¹⁴ s. 163.